

РИМСКОПРАВНИ АСПЕКТИ НА ИМУЩЕСТВЕНИЯ СТАТУС НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ*

Малина Новкиришка- Стоянова¹

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Едни от най- съществените проблеми, които предизвикват дискусии и в съвременното общество, се отнасят до имуществения статус на религиозните организации². И макар тази тематика да има относително стабилно правно разрешение както в Древността, така и в наши дни, често се пораждат основания за оспорване, придаване или отменяне на специален режим и полемизиране за реалното място както на тези организации, така и на стопанисваното от тях имущество между публичноправната и частноправната уредба.

В съвременното общество конституциите и специалните закони, както и международните актове за граждански и политически права на гражданите прокламират религиозната свобода и толерантност, както и правото на сдружаване с религиозна цел. За реализирането на тези права се създават религиозни организации, означавани с разнородна терминология, но като цяло насочени към една обща цел- да обединяват лицата с определена религия, да гарантират нейното изповядване в съответната държава и мирното взаимодействие на нейните структури и проявни форми с другите религии и с държавните институции.

Трудно може да се даде еднозначно определение за статуса на религиозните организации. Той, особено в Древността и Средновековието, е значително обвързан и с осъществяването на публичната власт, от една страна, във връзка с господстващия държавен култ или задължителна или традиционна държавна религия.

* Основните тезиси, включени в статията, са представени като доклад на научния колоквиум „Актуални аспекти на религиозната толерантност в България”, организиран по проект за научно изследователска дейност № ИД13-ЮФ-003/20.03.2013 на Юридическия факултет, финансиран от Фонд „Научни изследвания” на ПУ „П. Хилендарски“ за 2013-2014 г. на тема „ Религиозната толерантност от Древността до наши дни”.

¹ Доктор по право, Професор по Римско частно право в Юридическия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“.

² В настоящата статия е използван обобщаващия термин „религиозна организация“, при който се акцентира на статуса на юридическо лице на различни религиозни общности, колегии, храмове и църковни учреждения, фондации и пр. В случая не би могло да се използват двете определения по Закона за вероизповеданията за религиозна общност и за религиозна институция, тъй като те са свързани със съвременното развитие на тези организации, а също и със съвременната правна теория, която изисква статус на юридическо лице на регистрираната по Закона за вероизповеданията религиозна общност.

От друга страна, религиозните организации, както и самата държава, общините и публичните учреждения, следва да имат и статус на частноправни субекти- юридически лица, за да могат да притежават имущество и да участват в гражданския оборот във връзка с осъществяваната от тях дейност.

Този двойствен характер предопределя множество особености на имуществената правоспособност на религиозните организации- както по отношение на учредяването, така и на управлението, стопанисването, контрола и защитата на тяхното имущество. В тази връзка представянето на римскоправната традиция както от езическия, така и от християнския период, може да даде представа за еволюцията на проблематиката, но и да подсказва някои универсални модели, които да се използват при решаване на конкретни актуални проблеми.

II. ИМУЩЕСТВЕНАТА ДЕЕСПОСОБНОСТ НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

По отношение на юридическите лица съвременната правна теория приема, че правоспособността им включва и дееспособността, която се реализира предимно в областта на имуществените отношения.

Последните изследвания в романистиката и особено в областта на статуса на юридическите лица опровергават тезата, че в римското право липсва теория относно самостоятелността и обособеността на този вид правни субекти³. Редица норми и тълкувания на юриспруденцията, а също и сведения от историческата и художествената литература на Древния Рим, дават основание да се реконструира концепцията за муниципииите, колониите, корпорациите и фондацииите, разглеждани като самостоятелни правни субекти, притежаващи определено имущество и участващи чрез него в гражданския оборот. Основите на тази правна уредба са поставени предимно за муниципииите и религиозните колегии, а по- късно тя се развива и по отношение на сдруженията на частни лица с икономическа и социална цел. В римското право обаче не се използва един обобщаващ термин за юридическите лица и не се изгражда абстрактна теория, която да се отнася за всички тях⁴.

³ Вж. сборника PERSONE GIURIDICHE E STORIA DEL DIRITTO (a cura di Leo Pepe), Torino, 2004.

⁴ Вж. CHEVREAU, E. Quelques remarques sur la continuité des « personnes juridiques » en droit romain classique : In : Mélanges en honneur d'Anne Lefebvre- Teillard, Paris, 2010, p. 217 ss. Най- общо за режима на юридическите лица в римското право вж. IMPALLOMENE, G, Persona giuridica (Diritto romano) : In : NDI,

Във всички древни общества религията има особено място. Рим не прави изключение, но правната уредба на религиозните организации е твърде специфична и различна от тази в Древна Гърция и Древния Изток. Това се дължи не само на особеностите на римското държавно развитие, но и на концепцията за отношенията между хората и боговете, вплътена в римското сакрално право⁵.

В Рим дори в архаичния период, когато влиянието на религията върху общественото и държавното развитие е значително, не се обособява класа на жреците, която да противостои на светската власт, нито пък управляващите са върховни жреци на някое доминиращо божество. Понтификалната колегия продължително запазва решаващо място в правораздаването и тълкуването на правото⁶. Това е отглас на естествената връзка между морала, религията и правото, но то никога не е влиза в противоречие с приеманите от комициите закони или с актовете на републиканските магистрати.

По-сложни са взаимоотношенията между светската и църковната власт през християнския период. От една страна, е налице значително правно обособяване на църковните организации и учреждения- църкви на провинциално и местно ниво, манастири, приюти, сиропиталища и пр. За тях има специални правила за участие в гражданския оборот, за управление и защита на имуществото, макар че то винаги остава и под контрола на светската власт. Императорът делегира правораздавателни функции на епископите- т.нар. *episcopalis audientia*. Създават се и редица привилегии и имунитети както за имуществото на църковните организации, така и за свещенослужителите и монасите. Някои от тях са развитие на статуса на лицата, свързани с осъществяване на религиозни функции в езическия период, други са свързани с новата фискална организация в епохата на Домината. Но като цяло и религиозните организации, и свързаните с тях лица, имат особен статус и той е отражение на мястото, което публичната власт отрежда на религията в съответния период на развитие на държавата.

Имущественото обособяване на религиозните организации е възприето като естествено установено още от създаването на римската държава.

v. XII, Torino, 1965, p. 1028- 1032 ; PLESCIA, J. The development of juristic personality in Roman Law. In: Studi in onore di Cesare Sanfilippo, v.I, Milano, 1982, p. 485-524.

⁵ Относно римското сакрално право вж. SORDI, M. Pax deorum e libertà religiosa nella storia di Roma, In: La pace nel mondo antico, Milano, 1985, p. 146-154; VOGLI, P. Diritto sacro romano in età arcaica, In : SDHI, 19 (1953), p. 38 ss.

⁶ Вж. WIEACKER, F. Pontifex iurisconsultus. Zur Hinterlassenschaft der roemischen Pontifikaljurisprudenz, In: Hommage R. Dekkers, Bruxelles, 1982, p. 213-231 и цитираната там литература.

Създадените по-късно норми само потвърждават този статус или добавят нови елементи към него. Но за правна аргументация, респ. за отделни норми или становища на юриспруденцията по въпроса може да се говори значително по-късно⁷. Поради липсата на систематизирани правни източници за сакралното право от езическия период може да се твърди само най-общо наличието на нормативен комплекс, който наред с другите въпроси урежда и имуществото на храмовете.

Като се има предвид разделението на правото на *fas*- относно религиозните ритуали, и на *ius*- относно взаимоотношенията със светски характер при практикуване на религията⁸, може да се интерпретира становището на Улпиан, че публичното право (*ius publicum*) се отнася до сакралните въпроси и до статуса на жреците⁹. Улпиан счита, че тази част от публичното право е еднакво значима с другата, в която са уредени правомощията на магистратите и всички въпроси, свързани с осъществяването на публичната власт. Нещо повече- сакралното право е поставено систематично при изброяването преди светското и това едва ли е само отражение на една древна традиция при такъв прецизен в изказа си юрист като Улпиан и то в епоха, когато то съвсем няма първостепенно значение на регулатор.

От цитираното становище на Улпиан може да се направи и друг извод. Аргументът за обособяване на публичното и частното право е наличието на публична полза- *utilitas publica*. Тя е в основата на особения статус на религиозните организации както в езическия, така и в християнския период. Именно с аргументацията за общественото благо, ред и спокойствие се забраняват определени вероизповедания и се конфискува имуществото, с което те се практикуват, или пък се фаворизират култове и вероизповедания, като се обвързват с осъществяването на публичната власт.

Обособяването на имуществото на религиозните организации е предпоставка за тяхното съществуване. По този начин, регламентирайки имуществения статус, в римското право всъщност се оформя и теория за правосубектността на тези организации. Доколкото другите елементи на статуса остават сякаш повече уредени на обичайно ниво, то именно чрез имуществото се осъществява присъствието на тези организации в светския живот, респ. и в гражданския обмен.

⁷ Вж. напр. значителното изследване на авгуралното право на LINDERSKI, J., *The augural law*, In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, v. II. *Prinzipat*. 16.3. *Religion*, 1986, p. 2146-2312.

⁸ Вж. ORESTANO, R. *Dal ius al fas. Rapporto fra diritto divino e umano in Roma dall'età primitiva al età classica*, In: *BIDR*, 46 (1939), p. 194-273.

⁹ D.1.1.1. (*Ulpianus libro primo institutionum*) *Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim. Publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus constitit.*

По тази причина и правната уредба е съсредоточена предимно върху имуществените въпроси. Това е особено ясно изразено в християнския период, в който някои автори дори обособяват отделен комплекс от норми, наречен „*църковно-имуществено право*“¹⁰.

Преди да се премине към изследване на статуса на имуществото на религиозните организации, би трябвало да се направят някои уточнения. В тесен смисъл на това понятие се разбира имуществото, предназначено за осъществяване на религиозна дейност- самите храмове, светилища, църкви, параклиси, манастири, както и движимите вещи за религиозни цели. В по-широк смисъл обаче то включва други недвижности, най-често земи и сгради със светско предназначение, пари и движими вещи, роби, добитък и пр., с които се осигурява издръжката на религиозните организации или благотворителните дейности, патронирани от тях. Не бива да се отделят от тази правна уредба и нормите относно имуществото на лицата, осъществяващи религиозни функции, особено в християнския период, тъй като и то има особен статус и в редица случаи поощрява принадлежността на тези лица към клира.

III. ОБОСОБЯВАНЕ НА ИМУЩЕСТВОТО НА РЕЛИГИОЗНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

При предоставянето на имуществени права на религиозните организации както в езическия, така и в християнския период, от значение е обвързаността им с публичната власт, но също и конкретната политическа обстановка. В случаите, когато религиозните организации са обвързани с осъществяването на публичния култ, отделянето на публично имущество за религиозни цели е напълно естествено и това е практиката в езическия период. На същото основание през християнския период църковните организации и учреждения стават приобретатели на публично имущество- фискално или императорско, тъй като от 381 г. християнската религия е обявена за държавна религия. В тази връзка от особено значение е религиозната политика, осъществявана от републиканските държавни органи или от римските императори.

¹⁰ Вж. СОКОЛОВ, П. Църковноимущественное право в Греко-Римской империи: Опыт историко-юридического исследования, Санкт-Петербург, 1896.

Така в Ранната Република във връзка с консолидиране на *populus romanus* и формиране на общ религиозен пантеон е засилено строителството на храмове¹¹. В края на Републиката държавната политика е ориентирана към преодоляване на вътрешно-политическата криза и териториалната и икономическа експанзия, които изискват значителни средства от хазната, и този процес замира. Управлението на император Константин и неговите наследници е белязано с особена щедрост по отношение на църковните организации. С утвърждаването на християнството като държавна религия се възобновява и строителството на храмове и параклиси, но това зависи и от конкретната политическа обстановка, финансовите възможности на държавата, приоритетите във вътрешнополитически и външнополитически план и пр.

Като цяло се счита, че е възприет режим на предоставяне на имущество от страна на държавата на онези религиозни организации, пряко свързани с публични религиозни функции, респ. дава се и засилена защита на това имущество. Това обаче не води винаги за предоставяне на имуществото в тяхна собственост в частноправен смисъл, а се запазва неговият публичноправен характер. То, от своя страна, поражда въпрос доколко без собствено имущество е налице правосубектност било на отделните храмове, било на жреческите колегии в езическия период. Отговорът му съвсем не може да бъде категоричен от гледна точка на съвременната частноправна теория. В Древния Рим значителна част от правните институти възникват спонтанно и съществуват фактически, без римските юристи да изграждат някаква цялостна теория за тях, а съответно и те да се вметват в съвременните теоретични модели. В случая по-важното е, че сакралното имущество е предназначено за сакрални цели, изведено е извън гражданския оборот, обособено е и е обект на специална закрила. А всичко това несъмнено води до изводи за съществуване на правосубектност както в публичноправен, така и в частноправен аспект.

Допълнителни затруднения при изясняване на въпроса са и засвидетелстваните в художествената и историческата литература случаи, когато за религиозни цели е отредено имущество на частни лица- както терени и сгради, така и движими вещи. Тогава не се запазва частната собственост за дарителя, а се създава собственост на съответната религиозна общност и това е съвсем друг режим в сравнение с предходния.

¹¹ Вж. СМОРЧКОВ, А.М. Религия и власт в Римской Республике: магистраты, жрецы, храмы. Москва, 2012, с. 324 и сл.

Извършва се своеобразна трансформация на частна в публична собственост, макар и тя да е в полза на конкретна религиозна организация, а правната защита се поема или от магистрати (през езическия период) или от църковни органи (през християнския период).

В езическия период на първо място следва да се отбележи, че поради особеностите на римската религия, съставена от множество и разнородни култове, не се създава особен статус на имущество, принадлежащо на определена религиозна колегия, нито пък самата колегия се обособява като корпоративна организация със свое имущество. Известно изключение в тази насока е само колегията на весталките, която е обвързана с Храма на Веста и прилежащия към него *Domus Vestī*. Във всички останали случаи като юридическо лице се обособява по-скоро храмът или светилището, посветено на определено божество. Така самата сграда, прилежащата ѝ територия и движимите вещи, свързани с осъществяването на съответния култ, са под особената закрила на правото като *res divini iuris*.

Публичноправните способности за предоставяне на имущество за религиозни цели или на религиозни организации са основните както в езическия, така и в християнския период. При това не винаги се променя статуса на предоставяните имоти, които могат да останат публична собственост, но се предоставят за ползване от религиозните организации. В тази връзка има редица различия в езическия и християнския период.

Сведения за начина на създаване на храмове едва от Републиканския период. Ливий прави разлика между храмовете, създадени от етруски майстори и по етруски образец и наричани *templum, fanum*, а не *aedes* (сгради, постройките). Те значително се различават от светилищата от архаичния период.

Религиозното строителство и имущественото обособяване на храмовете отразява икономическите възможности на обществото, но и новото социално и политическо значение на религията в Рим в Републиканския период. Периодът IV-II в. пр. Хр. е наричан „*златен век*“ на храмовото строителство, след което значително намалява държавното инвестиране и тази дейност преминава изцяло на нивото на частната благотворителност.

Имущественото обособяване на храмовете на езическите божества в Рим преминава през няколко етапа.

На първо място инициативата за строителството се нарича „*votum*“ и представлява своеобразен тържествен обет от магистрат (диктатор, консули), военачалник или влиятелна личност, даден пред Сената или комициите, а понякога и на бойното поле преди или след решителна битка, с което се поема обещание за изграждане на храм на определено божество. Той се записва от понтифиците в държавните архиви. На този първи етап се осъществява взаимодействието между светските и сакралните органи.

В надписите няма ясни сведения за финансирането на строителството, но се предполага, че в Ранната Република то е основно с пари от *aerarium*. В много случаи се ангажират и частни лица с различни по размер дарения за извършване на строителството. Споменава се, че магистратите, иницирали строителството, участват със свои собствени средства в него. В източниците е подчертана и ролята на римските матрони, които със свои средства украсяват храмове, организират религиозни тържества и правят дарове за вече построения храм¹². Всички тези действия водят до обособяване и допълване на имуществото на храма, но и опериране с него, тъй като с направените дарения се купуват жертвени животни, храна за религиозните празненства и пр. По тази причина не може да се твърди, че това имущество изцяло е публично или е извън гражданския обмен.

Същинското обособяване на имуществото, предназначено за храма, започва на втория етап- т. нар. *locatio*. Терминът буквално означава „*наемане*“ и вероятно това е отглас на практиката на концедиране на публични земи както на частни лица, така и за публични цели. Няма сведения за религиозни обреди и значение, а използваната терминология в източниците е изцяло правна. Предоставянето на терена за строителство, както и прилежащи на постройката земи всъщност е обособяване на части от *ager publicus* за религиозни цели и бележи началото на създаването на юридическото лице¹³. То е съпроводено с ауспиции относно определянето на мястото и религиозен ритуал на сакрализация на терена. В някои източници е споменато съчетаване на *locatio* с *inauguratio*- процедура по определяне на сакралните граници, ограждане на терена и осигуряване на достъп от един вход, която се осъществява от понтифиците и след ауспициите на авгурите. Значението на тези ритуали е както посвещаване на боговете, така и създаване на нов статус на земята и изградената върху нея постройка и прилежащи терени.

¹² Вж. СМОРЧКОВ, цит. съч., с.369 и сл.

¹³ Вж. подробно у СМОРЧКОВ, цит. съч., с. 343 и сл.

В случая се извършва трансформация на *res publica* в *res sacra*, но това не води до промяна на собствеността на вещта в стриктен правен смисъл. Твърди се обаче, че дори и храмът да е разрушен от природно бедствие, теренът не губи характера си на *res sacra*, освен ако Сенатът изрично не постанови това.

По време на строителството разходването на средствата, както и осъществяването на строителните дейности е под непосредствения контрол на Сената. или на магистрата, дал обета за построяването на храма (*aedem faciendam curare/locare*). Светската власт се съобразява с религиозните изисквания е относно местоположението на храма, съответно разполагането на олтара за жертвоприношения и пр., извършват се консултации със жреците относно природата на божеството и свързаните с това изисквания. В източниците се споменава и практиката да се избира колегия от двама извънредни магистрати, натоварени с контрол на тази дейност- *duumviri aedi locandae*.

Специфична особеност, която отново потвърждава съчетанието на светски и религиозни елементи при учредяването на храмовете като юридическо лице, но и като религиозна институция, е следващият, трети етап на обособяването, наречен *dedicatio*¹⁴. Това освещаване (или посвещаване) се извършва от магистрата с *imperium*, дал обета за построяването на храма или от *duoviri aedi dedicandae*, когато строителството е по решение на Сената. В процедурата задължително участват понтифиците, но те имат субординираща роля. Произнасяната тържествена сакрална формула има характер на едностранна декларация и тя е предимно с правен характер. В Рим не се приема, че жреците са представители на божеството, респ. то не се явява титуляр на права.

От края на IV в. пр. Хр. се споменава за приемането на *Lex Papiria*, с който се забранява консакрализацията на храм без решение на Сената, комициите или *consilium plebis*. Това, от една страна, е потвърждение за включване на плебейските трибуни в кръга на лицата, инициращи строителство на храмове (предимно за почитаните от плебеите божества), а от друга, е основание на понтифиците да се противопоставят на *dedicatio*, ако има правни аргументи за нарушаване на процедурата или тя се извършва от недееспособно лице. В този случай се извършва десакрализация на терена (*profanisatio* в по-късните източници), олтара или храмът се унищожава, както и надписът, в който е описана инициативата, финансирането и строителството на храма.

Консакрализацията на терен за изграждане на храм по времето на Късната Републиката е по решение на комициите или Сената в зависимост от това дали става въпрос за практикуване на вече съществуващ или за въвеждане на нов култ.

¹⁴ Вж. подробно у СМОРЧКОВ, цит. съч., с.359 и сл.

Съобразно нормите на римското частно право и най-вече на принципа „*Superficies solo cedit*“ въобще не става въпрос за отделяне на собствеността на сградата от тази на земята.

При строителствата на храмовете се ангажират както частни лица, така и държавни роби. С изрично решение на Сената или Принцепса могат да бъдат предоставени и държавни роби за обслужване на храма, като техният статус също не се променя. В тази връзка Рим съществено се различава от храмовото робовладение в Древния Изток.

Много по-редки са случаите за предоставяне на земи на храмове или на друго имущество. Интересна в този смисъл е практиката за подпомагане на храмовете на Асклепий, които се превръщат в своеобразни лечебници и които се обслужват от значителен брой роби.

В Рим няма сведения за обособяване на храмово земевладение от публичната поземлена собственост, както това е прието в Древния Изток. В някои случаи храмовете получават за безвъзмездно ползване части от *agri publici* поради осъществяването на публични култове- *regum sacragum causa*. Сходна е ситуацията и с предоставяните на храмовете роби, които остават *servi publici* и не напускат *familia publica*, като при необходимост осъществяват и други функции, възложени им от магистратите.

В някои източници се споменава жреческата каса на понтифиците (*arca pontificum*). Тя е отделена от държавната хазна (*aerarium*), от която се предоставят средства за осъществяване на държавния култ (*sacra publica*) и включва точно определени приходи. Трябва да се има предвид, че терминът „*arca*” се употребява за обозначаване на касата на самостоятелните корпорации на частни лица. Но ако тази каса се приема като имущество на жреческите колегии, то става въпрос за доста по-късно отделяне на тези колегии от държавата и паралелно с обособяването на муниципииите и професионалните и социални организации на римските граждани като правни субекти.

През целия езически период връзката между публичния патримониум и предоставеното за религиозни цели имущество остава неразривна. Така напр. имуществото на весталка, която не е направила завещание, се счита за част от *patrimonii populi romani* и е превърнато в публична собственост (*in publicum*), а не остава в полза на Храма на Веста, нито на весталките или колегията на понтифиците.

Според Mommsen, Pernice и Karlowa има определена самостоятелност на храмовото и държавното имущество и колегиите се считат на това основание за самостоятелни субекти на частното право. Тези твърдения са основани обаче само на самостоятелни описания на имотите на храмовете в книгите на агримензорите, които се отнасят предимно за собствеността, а не за отдадените под аренда или за ползване земи. Те не са подкрепени от извори с юридически характер.

Първоначалното взаимодействие между публичното и жреческото имущество е доста по-силно и не дава основания за приемане на една ранна обособеност на жреческите колегии като юридически лица. Спорно е обаче дали на тях или на съответния храм държавата отпуска парични субсидии за издръжката на култа по същия начин, по който предоставя на *gentes* и *sodalitates*, на които са възложени функции да осъществяват *sacra publica*, пари за жертвоприношения и терени за богослужение. Отделно се предоставят пари от хазната за религиозни процесии, тържества и посветени на боговете игри, но те са организирани от светски магистрати или частни лица и обикновено са съфинансирани и от тях.

В източниците изрично се споменава, че строителството и поддръжката на храмове и други сгради или имоти, свързани с осъществяване на култа, но и предназначени за неговата издръжка (обработваеми земи, пасища и пр.), вкл. отдаването под аренда и процесуалната защита от посегателства, се осъществяват само от магистрати или държавни длъжностни лица. Това се приема като индиция, че в езическия период юридическото лице- храм не се възприема като титуляр на частна собственост върху сградата и земята, а само по отношение на движимото имущество и парите. Това е обяснимо и с особения статус на храма и предназначенията за обслужване на култа предмети, които са *res sacra*.

Има сведения, че предоставянето на обработваеми публични земи на храмовете в епохата на Републиката е по същия модел, по който те се отдават под дългосрочна аренда или за краткосрочно ползване на частни лица. Доколкото обаче жреческите колегии не разполагат със собствени роби или зависими лица, които да ги обработват, такова предоставяне често е безсмислено, тъй като то неизменно би довело до субаренди. А и издръжката на храмовете от езическия период е по-скоро от субсидии от централната или местната власт и дарения от частни лица, отколкото от приходи от собствена стопанска дейност.

По тази причина, доколкото е съществувала такава арендна практика, то по-скоро тя е била в източните провинции и под влияние на традициите за жреческото земевладение в тях, отколкото по римския модел за дългосрочните и краткосрочни аренды.

Докато за другите юридически лица възможността да придобиват имущество по наследство се установява значително късно, безвъзмездните едностранни актове (дарения, завещания) на частни лица в полза на религиозни организации се възприемат като напълно естествени още през Републиканския период. И макар че наследството освен права включва и задължения, то съответните колегии преценяват дали да го приемат или не предвид необходимостта да увеличават имуществото си и да не допускат разходването му за други цели освен за религиозните.

Що се отнася до възникването на правосубектността на църквите и църковните организации (монастири и благотворителни учреждения), то се приема, че съществуват два режима. Църквите, възникнали като християнски общности-сдружения на лица с обща религия, се считат за титуляри на имуществени права още преди постановяването на Миланския едикт за реституиране на имуществото им и на конституцията на император Константин, с която им се предоставят наследствени права. По-късно се постановява, че всеки град трябва да има своя църква и свой епископ¹⁵. Приема се, че по този начин окончателно се придава статус на юридическо лице на всички епископски църкви и той ги определя като субекти, различни от вярващите, обединени в тях. Същият режим се отнася и до създаването с акт на публичната власт манастири и богоугодни учреждения, за които в източниците не се споменава за никакъв друг акт, с който да им се определя статус и имущество. При създаването обаче на такива организации с акт на частно лице (дарение или завещание) публичната власт санкционира съществуването му, като проверява условията за това и тогава можем да говорим за сложен фактически състав на възникването-частноправен и публичноправен акт. В случая решаваща роля има съответния епископ, който лично контролира процеса на създаването на манастир, молитвен дом или друго учреждение, дава своята благословия и поема управлението на предоставеното имущество, вкл. може да го виндикира от наследниците на учредителя или от трети лица¹⁶.

¹⁵ Вж. CJ. 1.2.1; CJ. 1.3. 35 (36).

¹⁶ Вж. NJ. 117.1 и NJ. 131. 7.

Това е израз на тенденцията в императорското законодателство да се предоставят публични функции на епископите, чийто апогей е създаването на епископалната юрисдикция¹⁷.

По отношение на възникването на нови религиозни учреждения се споменава конституция на император Зенон, с която самото обещание за дарение за такива учреждения обвързва дарителя и наследниците му и подлежи на безусловно изпълнение. Епископът има право да виндицира обещаното имущество както от дарителя, така и от всяко трето лице¹⁸. Юстиниан на свой ред разширява хипотезите на безвъзмездни актове в полза на религиозните организации- завещания, легати, фидейкомиси, дарения приживе и по повод на смърт, като потвърждава тяхното безусловно изпълнение и правото на виндикация срещу наследниците. Установяват се и срокове за изграждане на храмове в резултат - 3 години, на болници- 1 г. и пр., като се допуска за времето на строежа напр. да се наеме друга сграда за болница, приют и т. под. При недостиг на средства за завършване на строежа той се финансира от епископалната каса. Ако самият дарител или завещател е определил администратор на имуществото, той е под надзора на епископа и на провинциалния управител и може да бъде отстранен при всяко подозрение за отклоняване или нерационално използване на средствата¹⁹. Създадена е отговорност и на самия епископ за разходването на тези средства, като всеки гражданин чрез *actio popularis* може да иска той да изпълни точно благочестивото разпореждане на дарителя или завещателя. В този смисъл Юстиниан приема, че усилията за изпълнение на това разпореждане трябва да бъдат както на църковните власти, така и на обществото на вярващите.

Въз основа на тези две конституции се приема, че възникването на новите религиозни организации е по специален режим, като волята на частните лица се възприема като публично дело и подлежи на безпрекословно изпълнение, дори и срещу самите лица, ако променят дарственото или завещателното си намерение. За изграждането на сгради с богоугодна цел е създадена точна схема за организиране управлението на средствата и контрола за разходването им- от епископа, граждански магистрати, специални управители и самите вярващи, което насочва към извода, че създаването на религиозни учреждения има определено публичен характер.

¹⁷ Срв. CUENA BOY, F.J. *La episcopalis audientia*, Valladolid, 1985.

¹⁸ Вж. CJ. 1.2.15.

¹⁹ Вж. CJ. 1. 2. 45 (46). NJ. 131. 10-11.

Санкционира се както небрежността на назначените от частното лице администратори, така и на недобросъвестни епископи. Самото юридическо лице възниква с добавянето на публичноправните действия към завещателната или дарствената воля, без да се издава специален акт за определяне на правосубектността му. Така държавното съдействие не е само формализъм, а има учредително действие.

В християнския период се наблюдава и специфична практика за имущественото обособяване на църковните организации. От една страна, е отреждането на терени за строителство на църкви, параклиси и манастири, от друга- за строителство на благотворителни учреждения, а от трета- предоставянето на сгради, земи, роби, добитък, пари и движими вещи за религиозни цели и за издръжка на всички тези организации.

Приема се, че обособяването на т.нар. църковна собственост в широк смисъл, т.е. която включва различните видове имущество, споменати по-горе, е въз основа на публичноправни и частноправни способности.

На първо място са т.нар. актове *ex lege*. Става въпрос за предоставяне на имуществото на закритите с императорски конституции езически храмове и забраната на езическите богослужения в периода 336-408 г.²⁰. В случаите, когато езическите храмове са построени на частна земя, те следва да се разрушат, а когато са на държавна земя, преминават към фиска и от там се предоставят на епископите за осъществяване на подходящи дейности (най-често благотворителни) в тях. Движимите вещи се предоставят за разпродажба и за покриване на разходите за християнски богослужения²¹.

На следващо място е придобиването на имущество, предоставено на манастири или други благотворителни учреждения, ако те преминат в ръцете на еретици, престанат да изпълняват предназначението си или се превърнат в светски места за живеене²².

Към тези способности следва да се включат и онези изрични конституции (наричани в този период *leges*), с които се предоставя имущество било от държавния, било от императорския патримониум.

²⁰ Вж. конституциите в CTh. 16. 10; CJ. 1.11.

²¹ Вж. CTh. 16. 10.20.

²² Вж. СОКОЛОВ, цит. съч., с. 68 и сл., 148 и сл.

Тези дарствени актове, макар и свързвани с името на определен император, не са с частноправен характер, тъй като дори в случая на разпореждане с императорско имущество то се счита за принадлежност на короната, а не на владетеля като частно лице.

По силата на закона (*ex lege*) църковните организации придобиват и имущество от частни лица в два случая- при наследяване по закон на лицата, които са поставени под тяхно покровителство (*hereditas ab intestato*) и при осъждане на лица за престъпления и деликти срещу църквата и нейното имущество (*iura ex delicto*)²³.

Наследяването по закон от църквата на първо място е по отношение на клириците, вкл. и епископите. С конституция от 357 г.²⁴ те имат право на свободно разпореждане с придобитото по време на службата им имущество, но то се счита за църковно и завещание може да се съставя само за богоугодни дела. Без завещание имуществото си остава собственост на съответната църква. Това обаче е променено в 434 г. с конституция на императорите Теодосий и Валентиниан²⁵, която постановява придобиване на имущество от църквата само в случаите, когато клириците не са оставили завещание в полза на определени лица или ако нямат родственици. Обяснението на тази промяна е в обстоятелството, че на църковна служба постъпват лица, които са в някакво зависимо положение (куриали, колони и адскриптиции, освобожденци) и придобиването на имуществото им само от църквата би било несправедливо спрямо техните патрони, курии или близки роднини.

Като развитие на правото всеки, който приюти душевноболен, да придобие имуществото му, църковните учреждения също могат да бъдат такива законни наследници²⁶. Те също придобиват и имуществото на пленниците, чиито роднини не желаят да използват имуществото им, за да ги откупят²⁷.

Освен разгледаните случаи на придобиване на имущество на забранените със закон езически храмове и места, в които се извършват езически обреди, към втората категория придобивани по закон имущества от църковните организации се включват имотите и вещите на еретиците²⁸.

²³ Вж. по- подробно СОКОЛОВ, цит. съч., с. 137 и сл.

²⁴ Вж. СTh. 16.2.14.

²⁵ Вж. CJ.1.3.2; Срв. и NJ.123.19.

²⁶ Вж. NJ. 115.3.12 и NJ. 115.4.6

²⁷ Вж. NJ. 115.3.13.

²⁸ Вж. СTh. 16. 5. 28, 36 и 43; CJ. 1.3.15; CJ. 1.5.8 и 10, NJ.58.

Независимо, че юдеите и в езическия, и в християнския период се ползват от значителна религиозна търпимост, незаконното строителство на нови синагоги се санкционира с конфискация²⁹.

По закон църковните организации придобиват и имуществото на клирик, който доброволно се отказва от сана си, макар че първоначално то е постъпвало в курията, към която той се приписва и се дели поравно с нея и държавната хазна³⁰. В случая лишаването от имущество е своеобразна санкция за напускането на църковната служба. Споменават се и случаи на придобиване на имуществото на клирик, получил подкуп за приемане на мирянин в църквата или назначаването му за управител на църковно имущество, както и когато е получил имущество от свои незаконнородени деца и техните майки³¹. Конфискува се в полза на църквата и имущество, оставено по завещание на неправославни лица³², както и имуществото на осъден за похищение на монахиня или дяконеса³³. Особени правила са създадени и за придобиване на имущество на монасите от манастирите, в които служат³⁴. Различават се хипотезите на придобиване приживе, като се използва конструкцията на мълчаливото дарение, и по наследство, като режимът допуска придобиване на законната част от близките родственици (родители, братя, сестри, деца, родени преди постъпването в манастир и пр.)

В Теодосиевия и Юстиниановия кодекс, както и в няколко Новели на Юстиниан, се съдържат сведения за редица частноправни способности за придобиване на църковно имущество. Така още по времето на император Константин на църквите се предоставя *testamenti factio passiva*, т.е. възможността да получават имущество по завещание от частни лица³⁵. Тъй като това е елемент от частноправния статус на лицата, то наличието на завещателна дееспособност предполага и дееспособност за сключване на всякакви други сделки, но в случая в положението на приобретател на имуществени права.

²⁹ Вж. CJ. 1.9.18.

³⁰ Вж. конституцията от 532 г- CJ.1.3.53., последвана от промяна на режима с конституция от 535 г.- CJ 1.4.34; NJ.6.7; NJ. 123.14.

³¹ Вж. CJ.1.3.45; NJ.123.2.

³² Вж. NJ.115.3.14 и NJ.115.4.7.

³³ Вж. NJ. 6.6. от 535 г., според която имуществото преминава към манастира или църквата, към която принадлежи потърпевшата, а тя получава право на ползване върху него. Режимът се променя, като с NJ 123.43. от 546 г. в полза на църквата се отнема имуществото на потърпевшата, а тя се поставя под особен надзор. Децата на монахинята или дяконесата имат право на законна част, а ако църквата в продължение на 1 година не се възползва от правата си, имуществото постъпва във фиска.

³⁴ Вж. по- подробно СОКОЛОВ, цит. съч., с.157 и сл.

³⁵ Вж. CJ. 1.2.1.

Наред със завещанията в полза на църквите и благотворителните учреждения се допускат и други сделки *mortis causa*- легати, фидейкомиси и дарения. Очевидно обаче в тази насока се развиват някои злоупотреби, защото има редица конституции от V в., в които се забранява упражняването на натиск от страна на клириците над вдовици, сираци или други лица да оставят посмъртно имущество за църквата или църковните учреждения. Предвиждат се и сурови санкции за епископите, допускащи или поощряващи такива действия³⁶.

В резултат на такива разпореждания имуществото се отрежда в полза на Иисус Христос, светци или ангели. Това налага тълкуване в императорските конституции, че всъщност имуществото е предоставено на съответната църква, в чиято енория е наследодателят или дарителят³⁷. Императорите, макар и инцидентно, изброяват лицата, в чиято полза могат да бъдат предоставени имущества посмъртно- това са както църкви, манастири и приюти, така и монаси, клирици и дори епископи. В случаите, когато имуществото е предоставено на физически лица с духовен сан, се приема, че то е в полза на религиозната организация или учреждение, което те управляват³⁸.

Наследствените права на църквите и благотворителните учреждения в християнския период са изрично установени в многобройни императорски конституции, с детайлна уредба на различните хипотези. Трябва да се отбележи, че освен по завещание църквите и манастирите могат да наследяват по закон и имуществото на духовни лица- епископи, както и монаси, монахини и клирици без наследници.

Римската традиция за благотворителност и милосърдие преминава от императорските и частните фондове към организирани от християнската църква благотворителни фондове и организации (болници, сиропиталища, приюти, обществени кухни и т. под.³⁹. Но принципът за управление от определени от държавата длъжностни лица, както и особената им отговорност за извършваните с това имущество сделки, се запазват дори в епохата на Юстиниан⁴⁰.

³⁶ Вж. по- подробно СОКОЛОВ, цит. съч., с. 126 и сл.

³⁷ Вж. CJ.1.2.26; NJ. 131.

³⁸ Вж. CJ.1.2.13,16,17,18.

³⁹ Вж. СУВОРОВ, Н.С. Христианская благотворительность в языческой римской империи. Ярославль, 1889 г.; PUGLIESE, G. Assistenza all'infanzia nel Principato e "piae causae" nel diritto romano Cristiano, In: Sodalitas, v. VII, Napoli, 1984, p. 3175-3189; MURGA, J.L. Los negocios "pietatis causa" en las constituciones imperiales postclasicas, In: AHDE, 37 (1967), p. 245-338.

⁴⁰ Вж. BLANCH NOUGUES, J.M. Responsabilidad de los administradores de las Piae Causae en el derecho romano justiniano, In : RIDA 49 (2002), p. 129-146 ; SANCHEZ COLLADO, E. Las fundaciones en el Bajo Impero : prohibiciones de disponer de los administradores, In : Estudios juridicos in memoriam del prof. A.Calonge, Salamanca, 2002, p. 929-951.

Ако в завещанието обаче не е указана определена църква или благотворително учреждение, то имуществото на наследодателя се разпределя от епископа по неговото последно местоживееене между бедните⁴¹.

В изследванията относно възникването на църковната собственост се поставя въпрос, когато завещателното разпореждане е направено в полза на мъченици, светци или Иисус Христос, както и на монаси, клирици или бедни, доколко римското право им придава правосубектност да получават имущество по завещание. Още в една конституция от 451 г.⁴² те се споменават наред с църквите и църковните учреждения. Няма обаче никакво основание да се приема съществуването на такава особена правосубектност. Юстиниан отстранява всякакви колебания по въпроса, като дава автентично тълкуване на тези хипотези, установявайки съответната църква, посветена на Иисус, определен мъченик или светец, респ. местната ксенодохия (приют, страноприемница) за бедните, манастира или местната за съответния клир църква за получател на завещаното имущество, а при липса на такава- църквата по последното местожителство на починалия или която той най-често е посещавал. Бедните от съответната територия, без да са определени като някаква обособена организация, получават имуществото, разпределено от епископа⁴³. Той отговаря и за изпълнението на завещания, най-общо насочени към откупуване на военнопленници⁴⁴. Самият епископ носи съдебна отговорности и е под надзора на светската администрация за изпълнението на завещателните разпореждания. Ако обаче завещателят е назначил определени лица за изпълнител на завещанието, епископът няма никакво право на надзор върху неговите действия, които са само под контрола на светската власт.

Когато за бедните или за откуп на военнопленниците са предоставени по завещание недвижимости, те остават неотчуждими, а се използват само средствата от тях⁴⁵.

При завещанията в полза на църкви и църковни организации, вкл. и на бедните се допуска правото наследодателят да лиши наследниците си по закон от правото на фалцидиева четвърт⁴⁶.

⁴¹ Така в NJ 131, CJ 1.2.23.гр. Юстиниан изключва възможността светската или църковната власт да извършат преразпределение на имуществото извън волята на наследодателя.

⁴² Вж. CJ 1.2.13.

⁴³ Завещания в полза на бедните са правени още в края на IV в. Вж. и CJ 1.3.24.

⁴⁴ Вж. CJ 1.3.28.

⁴⁵ Вж. CJ 1.3.45 (49).2.

⁴⁵ Отчасти дискусиите в по- старата литература са разгледани у СОКОЛОВ, Церковное имуществовое право, с. 132 и сл.

⁴⁶ Вж. NJ. 1.2.2.; CJ. 3.2.49; NJ. 131.11-12. Срв. и D. 35. 2. 5.

В случаите на завещания в полза на бедните епископите, респ. църквите *ex lege* са лишени от признатото им с други конституции право на фалцидеав четвърт⁴⁷.

В източниците се подчертава, че представителите на църквите и религиозните учреждения са имали право да придобиват имущество в тяхна полза и с всякакви сделки *inter vivos*, с някои ограничения, свързани с по-ефективната охрана на църковната собственост. Така придобиването на имущество по неизгодна сделка или което причинява вреди се счита за нищожно, подлежи на незабавно връщане на отчуждителя, а той дължи пълно обезщетение за претърпените от църквата вреди, а в някои случаи - и за пропуснати ползи⁴⁸. Забранява се наемането на недвижими имоти в ненаселените местности поради големия риск от такива договори⁴⁹. Арендите и емфитевзата се допускат само ако земите са в непосредствена близост до религиозната организация и договорът несъмнено е изгоден, което се удостоверява с подписите на всички клирици или монаси⁵⁰. Същото се изисква и за договорите за покупка на недвижими имоти⁵¹. Допускат се само заеми, при които полученото имущество или пари са употребени за църковни нужди и те не са могли да бъдат задоволени по друг начин⁵².

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направеният преглед на имуществения статус на религиозните организации е всъщност началото на едно по-обширно изследване за тяхната имуществена дееспособност, съответно обособено за езическия и християнския период или при съпоставяне на правната уредба в хода на историческото развитие на римската държава. Особен интерес представлява еволюцията на концепцията за собствеността на религиозните организации, видовете правни сделки, които са допустими за участието им в гражданския оборот, респ. забраната или ограничаването на някои сделки, особените привилегии и имунитети на имуществото, предназначено за религиозни цели, които се развиват и в посока на привилегии и имунитети на лицата, свързани с това имущество (членове на религиозни колегии, клир и пр.), специалната правна защита и пр.

⁴⁷ Вж. СОКОЛОВ, Църковно имуществено право, с. 68 и сл.

⁴⁸ Вж. NJ.7.12; NJ. 120.9.1.

⁴⁹ Вж. NJ 123.6.

⁵⁰ Вж. NJ 123.6.

⁵¹ Вж. NJ.8.13.

⁵² Вж. NJ. 120.6.3.

Основните изводи и коментари на становищата на римската юриспруденция и императорското законодателство в тази посока могат да бъдат поставени във връзка с изграждането на една цялостна концепция за имуществото на юридическите лица, със запазване на спецификата относно неговата защита предвид обезпечаване на религиозната дейност на съответната корпорация или фондация. В тази насока изследването на проблематиката не се отнася само до статуса на религиозните организации в Древния Рим, но и до основите на теорията за юридическите лица и за приемствеността на различни правни разрешения относно тяхната имуществена правосубектност в съвременното право.

